

УДК 378(063)

НАУКОВА ТВОРЧИСТЬ В СИСТЕМІ ЕТИКИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Н.В.Анацька*викладач кафедри філософії**Національного технічного університету України**„Київський політехнічний інститут”*

Розглянуто питання створення нової етики та її методологічних засад, основною категорією якої була б категорія “відповідальності”. Досліджено існуючі небезпечні явища зникнення людини або ж істотного погіршення умов існування внаслідок розвитку науково-технічної цивілізації. Негативні тенденції розвитку цих процесів доводять важливість створення такого роду підходів в етиці, стає очевидною необхідність пошуків нових ціннісних орієнтацій та морально-етичних норм регуляції суспільства.

Ключові слова: етика, глобальна, принцип, суспільство, орієнтації.

Ніщо сьогодні не здається таким далеким від нас, як “етика майбутнього”. Це етика для нас, сьогоднішніх, аби ми могли вижити і передати естафету життя майбутнім поколінням, захищаючи їхнє право на життя. Тобто, це етика відповідальності за теперішнє і за майбутнє, яким загрожує небезпека.

Актуальність теми полягає в тому, що етика майбутнього вже сьогодні сприймається як імпульс нової ролі людини – частинки природного довкілля. Адже людина – частина творіння природи. Будучи живою істотою, підкоряючись законам еволюції, людина не може існувати без збереження ресурсів, завдяки яким живе вона й житимуть її нащадки. Сьогодні, як і раніше, існуванню людства загрожує небезпека знищення внаслідок розвитку науково-технічної цивілізації. Актуальною залишається глобальна ядерна катастрофа. Перенаселення Землі, а відтак загрози від технологічного навантаження на довкілля, збільшення дистанції між розвиненими індустріальними країнами і країнами “третього світу”, і як наслідок, ескалація тероризму, який за умов складності технологічної цивілізації несе у собі загрозу глобальної катастрофи, – це проблеми, гострота яких за цей час, і особливо після 11 вересня 2001р., не тільки не зменшилась, а навпаки, навіть збільшилась. До цього додалися вже реальні можливості конструювання людини і усього живого з появою генно-технологічних проектів з усіма невизначеними наслідками щодо долі людства та ідентичності людини. І сьогодні не усунені загрози, обговорення яких були започатковані в сімдесяті роки доповідями Римського клубу, коли вперше звернули увагу громадськості на межі техніко-економічного зростання. Відтоді стала очевидною необхідність пошуків нових ціннісних орієнтацій та морально-етичних норм регуляції суспільства. Усі ці запитання обертаються довкола

проблеми створення нової етики та її методологічних засад, етики, основною категорією якої була б категорія “відповідальності”.

Мета дослідження в тому, що нам здається само собою зрозумілим, а саме у визначенні відповідальності вчених перед суспільством. Соціальна відповідальність передбачає вчинок у суспільному світі і передусім стосовно суспільного світу. Доки наука залишає світ недоторканим, доти вона не несе відповідальності перед суспільством. Це не свідчить, що в такому разі вона безвідповідальна; радше вона є нейтральною щодо проблем відповідальності; вона, іншими словами, позбавлена будь-якої провини; і саме це вчений має на увазі, кажучи, що він біолог, а не знавець етики.

В античному світі, зокрема в Аристотеля, наука та філософія вважались найвищою формою людської діяльності, тобто, найдосконалішою формою людської мови та людського пізнання. Втім, щодо відповідальності вони були індиферентними. Наука та філософія є передусім споглядалною теорією, незацікавленим поглядом на незмінну структуру космосу. Вони залишали світ, яким він є, адже були дією лиш у вигляді думки. В аристотелівській “Нікомаховій етиці” етика дослідження обмежує себе до виправдання теорії як досконалої форми людського само здійснення. Дослідницька етика, як і вся моральна філософія, орієнтується на людяність та само здійснення, на те, що стародавні філософи називали евідемонією. Сюди належать ще заборона брехати, фальсифікувати першоджерела і дати. Але цей бік стосується не світу усіх людей, а лише вчених, тому ними “зсередини” керує не суспільство, а наука.

Звичайно, вже в античному світі та в Середні віки ідеал споглядання не завжди був безсумнівним. У Аристотеля окрім теоретичних дисциплін існує ще й практична наука. Остання містить у собі і етику, і політичну філософію, що взаємопов'язані одна з одною і не бажають залишати соціальний світ таким, який він є, тож намагаються його покращити, причому не в технічному чи прагматичному плані, а в плані моральному. За Платоном, навіть уся філософія, зрештою, підпорядкована морально-політичному інтересу. Суспільство, звичайно, не завжди вірило філософам і не завжди довіряло їм мораль та політику. Навпаки, насправді вони були немов спокусниками, що уподібнювались Сократу, який через це мусив випити свою чашу з цикутою.

У новий час споглядальний ідеал висувається як спрямовуючий зразок. Наука є перш за все, природознавством, тоді як мовознавство, історичні науки є гуманітарні, тобто вихованням та освітою. Наука пов'язана з експериментом, і завдяки ньому дослідження із “дії у думці” перетворюється на “дію у світі та щодо світу”. Світ вже не залишається в спокої, його змінюють, – наука вже не є без наслідків, вона тепер має такі результати, за які повинна нести відповідальність. Відтак стосовно світу в цілому вона принципово не залишається безвідповідальною, натомість вона стає покликаною відповідати і здатною відповідати. Із відповідальності суто за науку постає відповідальність за суспільство; етику, зорієнтовану на теорію досліджень, заступає етика, зорієнтована на цілий світ; на зміну основному принципу самоздійснення приходить провідний принцип відповідальності за суспільство.

Ситуація загострюється через самосвідомість сучасної людини, яка, в принципі, врешті-решт констатувалась у невід'ємну частину її гідності. Самосвідомість, як ніколи досі, характеризує особливості людини. Поряд із тим про себе починає свідчити тягар наслідків цієї новації: збільшується відстань до нелюдського, адже, скажімо: камінь, рослина, тваринний світ і т.д. перетворюються на річ, матеріал. Знецінення всього, що не є людиною, стикається з традицією римського права, яке також підрозділяє цілий світ на дві сфери: світ людей та світ речей.

До такого рівня зводиться тлумачення слів Творця “оволодівайте землею”. Ці слова сприймаються не як заклик до опіки над природою, а як дозвіл необмеженого панування над нею. Можна послатися на провідного теоретика науки нового часу Декарта: “Людина робить себе володарем і власником”.

Новий час потребує нової етики досліджень. І перше підґрунтя для цього полягає не в зміні етики, а в зміні характеру досліджень.

Рішучим є крок від споглядальної до ціле раціональної науки, яка активно впливає на світ. Однак нова етика не відкидає з легкістю нові засади, а стверджує їхній відносний характер. Адже старі структури досліджень остаточно не скасовуються, а в розширених рамках відповідальності утримують право на часткове знання. Отже, по-перше, існують споглядальні науки, і вони мають у науковому світі особливий престиж: чиста математика, теоретична фізика, астрономія чи теоретична біологія. По-друге, гуманітарні науки сприймаються не тільки як дисципліни навчання, а й як науки. З іншого боку, до змін в структурі досліджень, як згадувалось, наближаються також новації в етиці. Як у Аристотеля зірки, рухаючись досконалою формою кола, займають важливе місце у космосі, так і в новій етиці такого статусу набуває людина.

Хоча ново часове дослідження є “дією у світі та стосовно світу”, але відповідальність за суспільство ще довгий час лишатиметься актуальною проблемою. В сучасних умовах для неї і надалі особливу роль відіграють три актуальні причини. По-перше, “дії стосовно світу” мають місце лише у малих масштабах. По-друге, тут мають справу лише з неживою матерією. Для того, хто, як Галілей, котив кулі за кривою траєкторією або ж проводив досліди з камінням, що падає з вежі, відповідальність залишається не обов'язковою – на запитання, чи несуть науки відповідальність, відповідає: “В принципі – так”. По-третє, ново часове дослідження суттєвим чином пов'язане з орієнтованим на наслідки навіть гуманітарним імпульсом. Кожна критика науки, яка не помічає цей аспект, є поверховою та однобокою. Сформульоване Беконом гасло сучасного дослідження “знання – сила” слід читати в технічному сенсі і водночас у сенсі моральному; нова наука є ціле раціональною та водночас соціально-прагматичною. Наукові відкриття та винаходи мають звільнити людство від його “вічних проблем”, від матеріальних потреб: від голоду та хвороби за допомогою природничих наук та медицини; від суспільних та політичних потреб, дискримінації, пригнічення та експлуатації – за допомогою соціальних наук. Причому вони мають орієнтуватися частково, усвідомлюючи себе або соціальною технологією, або критичною наукою. Нові, вже не споглядальні науки слугують емансипації подвійного ґатунку: звільненню від примусу природи та від примусу ближніх, а крім того і від тиску традицій. Прагнення Декарта зробити людину господарем та власником природи пояснюється не бажанням влади чи експлуатуван-

ням, а обов'язком “турбуватися про загальне благо всіх людей, наскільки це в наших силах”.

З цієї причини казати, що сучасна наука урухомлюється бажанням панувати, виявляється надто спрощеною і навіть примітивною позицією. Тут ми повинні відмовитись від спрощеного погляду та усвідомити, що маємо не тільки по-іншому діяти, а навіть спершу по-іншому мислити, щоб вижити.

Античній культурі належать два види споглядання. Поряд з теорією, яка залишає світ недоторканим, існує “терапевтичне” споглядання трагедії, згідно з яким світ без страждань неможливий, однак люди мають витворити нове ставлення до цих страждань. Дослідження нового часу частково вбачає себе спробою подолати розрив між теорією і трагедією і тим самим змінити ставлення людей до їхнього страждання. Слугування людині виявляється в прагненні панувати над природою та соціальними процесами – і при цьому теза про панування частково має право. При цьому і природа, і соціальні процеси сприймаються як матеріал, що має певні властивості, які слід знати, коли хочеш досягти успіху. Та природа і суспільство в жодному разі не мають недоторканих “власних прав”.

Прикметні ознаки наук, що існували за ранніх періодів нової часової історії, сьогодні вже нерелевантні. По-перше, дослідницькі експерименти, наприклад випробування бомб, проводяться у глобальних масштабах і можуть докорінно змінити флору, фауну та атмосферу Землі. По-друге, вони проводяться не лише над мертвою матерією; тож в осередках досліджень, скажімо в генетично-біологічних лабораторіях, криються принципово нові небезпеки, і саме тому об'єкти досліджень – тварин і передусім людей – не можна вважати безправними об'єктами. По-третє, науково-технічна цивілізація, без сумніву, здійснила деякі заповітні мрії Бекона, вірячи, при цьому, у здійснення решти. Тому було б недалекоглядно сумувати за суто споглядальною наукою. Адже хто насправді хотів би відмовитися від боротьби з голодом за допомогою підняття врожайності та хімічної війни зі шкідниками, від успіхів у боротьбі з епідеміями, інфекційними захворюваннями та смертністю матерів і дітей, від перекладення найважливішої фізичної роботи на машини, від збільшення вільного від роботи часу, і – задля виправлення органічних недоліків – від застосування технічних допоміжних засобів (наприклад, тих же окулярів), приладів діалізу або кардіостимуляторів?

Врешті-решт, не можна не помітити, що після скасування кріпацтва, а також після заборони працювати дітям і підліткам, безмежно експлуатовані дешеві робочі сили почали використовуватися рідше і стали дорожчими; їх великою мірою теж мусили замінити машини.

Але науково-технічна цивілізація не тільки здійснила заповітну мрію. На противагу симпозіуму 1962 р. “Людина та її майбутнє,” ствердимо, що наука не тільки принесла щастя, а й стала причиною нових жахів. Ці феномени давно вам відомі: демографічний вибух, енергетичний голод, руйнування навколишнього середовища, ускладнення суспільних відносин та їхня швидка зміна. Вперше в нашій історії ми, маючи певні фізичні, хімічні та біологічні засоби, стоїмо перед небезпекою знищення наших ворогів та й нас самих. Інакше кажучи, цим ми нівелюємо значну частину тих зручностей та свобод, що їх нещодавно здобули наука та техніка.

Що ж є причиною амбівалентності наукової цивілізації? Існує дуже багато спроб пояснення цих доленосних питань, які частково доповнюють одне одного, а частково суперечать одне одному. У своєму антропологічному тлумаченні нової програми науки Бекон, випустив з поля зору те, що величезна сила, прихована в людині, як і будь-яка сила, може бути спрямована не тільки на допомогу, а й на руйнацію; і в науці теж дімає величезний потенціал руйнування та маніпулювання. Крім цього, теорія дії Бекона вкрай наївна. Як і багато інших так званих завзятих реформаторів, оптимістів щодо техніки – і песимістів так само – він нехтує проблемою “побічних наслідків”. Кожна цілеспрямована дія не просто успішна чи неуспішна; вона має прямі та побічні наслідки. Так, кожний крок вперед у керуванні природою тягне за собою нові залежності, тобто побічні дії, які частково можна передбачити і врахувати, а частково – ні. Масштабність нових досліджень загострюють ситуацію: наслідки окремих досліджень та досліджень в малих масштабах мають побічні наслідки, які можна відносно легко нейтралізувати; однак через їхню кількість та їхні обсяги, через застосування у великій промисловості, і не останньою чергою через демографічний вибух та підвищення рівня життя вони, в результаті, призводять до серйозних змін у природі та суспільстві. Адже новації часто – густо виявляються не тим, чим були заплановані, і це підтверджує приказка: “людина гадає, Бог управляє”. Це ж саме можна сказати сухою мовою науки: багато що в розробках людей хоча і є результатом людських дій, але не результатом людських планів.

Отже, науково-технічній цивілізації потрібне нове поняття відповідальності. По-перше, тут потрібний не перехід до поняття відповідальності, а його розширення, і, по-друге, йдеться не про розширення цього

поняття від відповідальності діяча до опікунської відповідальності, або про її переорієнтацію з ретроперспективної на перспективну. Адже через свою спрямованість на наслідки, відповідальність завжди зорієнтована на майбутнє. Проте її вирішальна трансформація полягає в розширенні від відповідальності за наслідки до відповідальності за побічні наслідки. Головною проблемою сучасної етики відповідальності є

непередбачені, але вкрай суттєві побічні наслідки.

Відповідальність за нашу цивілізацію містить у собі також залучення до структури наукових закладів та до їхньої дослідницької політики тих сфер, які не мають очевидної користі для суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ермоленко А.Н. Этика ответственности социального бытия человека. – К.: Генеза, 2001. – 214 с.
2. Йонас Г. Принцип відповідальності у пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Генеза, 2001. – 175 с.
3. Канке В.А. Этика ответственности. Теория морали будущего. – М.: Вече, 2003. – 264 с.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2008 р.

